

PRILOZI POZNAVANJU ARHITEKTURE XIX. I POČETKA XX. STOLJEĆA U BOKI KOTORSKOJ

Vinicije B. LUPIS, Kućište

Autor se bavi arhitekturom Boke kotorske XIX. i početka XX. stoljeća, obrađujući rad i ustroj Okružnoga i Vojnoga građevnog ureda u Kotoru, kao i djelovanje brojnih građevnih inženjera. Posebno se osvrnuo na vojnu arhitekturu Boke, čiji se nacrti čuvaju u Državnom arhivu u Dubrovniku, kao što je zgrada Vojnog tvrđavnog i lučkog zapovjedništva u Kotoru, vojni kompleks u Tivtu ili brojna pisana građa koja prati popravke i gradnje sakralnih spomenika Boke.

Burno razdoblje početka XIX. stoljeća odrazilo se i na graditeljstvo u Boki kotorskoj, najjužnijem dijelu Dalmacije, koji je konačno 1814. godine došao u sastav Habsburške Monarhije. Uništenje pomorstva, glavne privredne grane, odrazilo se i na građevnu djelatnost. Prema patentu cara Franje, od 3. kolovoza 1816. Dalmacija, Dubrovnik i Boka smatraju se jednom krunovinom s talijanskim kao službenim jezikom. Tada je ustrojena podjela na četiri okruga, a jedno je središte bilo u Kotoru.¹

Na prijelazu iz XVIII. u XIX. stoljeće Dalmacija je nekoliko puta mijenjala gospodare. Višestoljetna mletačka uprava i ratovi s Turcima uništili su privrednu osnovu nekadašnje prosperitetne zemlje. Siromaštvo, iscrpljenost i nemar nisu pružali nikakve materijalne uvjete za stvaralačko djelovanje, te tako klasicizam kao reakcija na barok nije uhvatio dubljeg korijena ni u Boki kotorskoj. U graditeljstvu se osjeća određena aktivnost samo u većim centrima kao npr. u Zadru, kao glavnom gradu pokrajine, gdje djeluju arhitekti: Frano Zavoreo – inače poznat kao autor knjige »Memoria statistica sulla Dalmazia«, tiskane u Veneciji 1821. godine, i po projektima Kneževe palače i novoga groblja u Zadru, Basilije Mazzoli i Cesare Nievo. Pri Višoj školi liceja u Zadru u vrijeme francuske uprave djeluje i inženjerski tečaj sa školom crtanja. Profesori tog inženjerskog tečaja bi-

¹ Stjepan ANTOLJAK, »Kako je nastala pokrajina kraljevine Dalmacije«, *Časopis za hrvatsku povijest* 1 – 2, Zagreb, 1943.; Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527–1945)*, Zagreb, 1969., str. 296–300; Franc IVKOVIĆ, »Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814.–1918.«, *Arhivski vjesnik* 34/35 (1991./1992.), Zagreb, 1992., str. 31–51.

li su L. Armelini, G. Barčić, S. Mischiario, A. Cariboni i Basilije Mazzolini.² Svi ostali gradovi u Dalmaciji imaju svoj krug inženjera i arhitekata koji su dali svoj obol modernizaciji gradova, poglavito poslije 1868. godine, kada se vojska povlači iz gradova i kada dolazi do procesa rušenja zidina. U periodu do polovine XIX. stoljeća može se više govoriti o kontinuitetu i gradnji nužnih objekata, a nipošto o inovaciji i razvoju arhitekture, da bi druga polovina stoljeća donijela brojna nova strujanja. U svemu se slijede prokušane konzervativne forme sa znatnim zakašnjenjem provincije, ali jedna kvaliteta u mnogostrukosti utjecaja upravo dolazi do izražaja. Propast jedrenjačkog pomorstva onemogućit će brojniju privatnu izgradnju u Boki poslije polovine XIX. stoljeća, ali budući da je Boka važno uporište Austro-Ugarske Monarhije, fortifikacijske i vojne objekte gradit će prokušani bečki vojni arhitekti.

Suvremenim ustrojem vlasti koji uvode Francuzi ukazala se potreba za kontinuiranim djelovanjem nekog tehničkog ureda u Dubrovniku, koji bi permanentno obnavljao i gradio nužne javne objekte. Od osnivanja ureda 1816. godine okružni građevni inženjer pri Okružnome građevnom uredu u Dubrovniku, pokriva i područje Okružnoga građevnog ureda u Kotoru i naziva se *Ingegnere provvisorio Circolare di Ragusa e Cattaro*. Okružni građevni inženjer Lorenzo Vitelleschi vodi taj ured sve do 1830. godine, a od 1831. do 1843. vodi ga inženjer Antonio Aporti (*Ingegnere anche per il circolo di Cattaro*). Od te godine formira se posebni Građevni ured za Kotor. Vodi ga Nicolò Nisiteo do kraja četvrtog desetljeća, kada prelazi u Dubrovnik. Uredbom br. 1643. od 14. rujna 1860. Državna građevna služba u Kraljevini Dalmaciji bila je organizirana u šest građevinskih distrikata: Zadar, Šibenik, Split, Makarska, Dubrovnik i Kotor. Na njihovu čelu bili su građevinski kapetanati. Godine 1871. bio je predstojnik Kotarskoga građevnog ureda Nikola Rendić-Miočević. Tu su bili i inženjeri Ferdinand Mayer³, poznat iz literature kao projektant nadžupne crkve sv. Vlaha u Stonu; Jakov Hrdalo, građevni vježbenik, i cestovni nadglednici Emer Vincenzo Chiorco i Špiro Aleksić. Dvije godine kasnije, 1873. godine, uz pročelnika ureda dva su nova inženjera: Luca Gaus i Šime Grisogono-Bortolazzi.⁴ Sljedeće godine (1874.) predstojnikom ureda postaje Filippo Brunatti, a građevni su vježbenici Pietro Testa i Šime Grisogono-Bortolazzi. Antun Linardović u odjeljku je Budva. Cestovni nadstojnik na liniji Sutorina – Kumbor bio je Frano Linardović, a na linijama Kumbor – Dobrota, Risan – Crkvice – Dragalj i Ledenice – Dragalj bio je Tripun Chiorco. Na cesti Dobrota – Kotor – Lukarvski i Kotor – Njeguši bio je Marko Kostan, a Lukarvski – Budva – Sveti Stjepan – Lastva Leopold Rukavina.⁵ Uz civilni Građevni ured postojala je sve vrijeme i Vojna građevna direkcija u Kotoru, kao filijala Centralne vojne građevne direkcije u Zadru.

² Marija STAGLIČIĆ, »Frane Zavoreo i pojava klasicizma u Zadru«, *Radovi FF u Zadru – Razdio društvenih znanosti*, sv. 18, Zadar, 1977.; ISTA »Klasicist Valentino Predani u Dalmaciji«, *Peristil*, 22, Zagreb, 1979.; ISTA »Izgradnja Kneževe i Providurove palače u Zadru«, *Radovi FF u Zadru – Razdio društvenih znanosti*, sv. 20, Zadar, 1982., str. 75–91; ISTA, *Graditeljstvo u Zadru 1868–1918*, Zagreb, 1988., str. 5–163.

³ Vinicije B. LUPIS, *Ston u trešnji*, Ston, 1997., str. 9.

⁴ Luigi MANSCHEK, *Manuale del regno di Dalmazia per l'anno 1873*, sv. III, Zadar, 1873., str. 26.

⁵ Luigi MANSCHEK, *Manuale del regno di Dalmazia per l'anno 1874*, sv. IV, Zadar, 1874., str. 40–41.

Brojni austrijski činovnici tijekom svoje karijere djelovali su na području Boke kotorske. Jedan od njih bio je i Nicolò Gandusio (Krk, 1830. – Trst, 1909.), provizorni ravnatelj Ureda za javnu gradnju u Zadru.⁶ Na početku svoje inženjerske karijere radio je u Okružnome građevnom uredu u Kotoru od 30. listopada 1857. do 11. rujna 1859. S inženjerom Antonijem Angelijem radio je na cestama Petrovac – Kaštel, Lastva – Prčanj i obalnoj cesti do granice s Albanijom. Poslije višegodišnjeg rada na području Građevnog ureda u Zadru vraća se u Građevni ured u Dubrovniku, gdje tijekom 1880. i 1881. radi na cesti Sutomore – Spič. Potom odlazi u Trst i nije se više vratio u Dalmaciju, okončavši tako dugu četrdesetogodišnju karijeru inženjera.⁷ Nicolò Gandusio samo je jedan od brojnih ljudi što su svojom građevnom djelatnošću osuvremenili sve krajeva Dalmacije, unijevši civilizacijski pomak u kakvoću življenja gradivši putove, mostove, luke, bolnice, crkve i ostale zgrade javne namjene.

U Državnom arhivu u Dubrovniku sačuvano je više nacrti građevina iz Boke kotorske. Svakako je najzanimljiviji nacrt pročelja zgrade Zapovjedništva utvrde i ratne luke Kotor (Festungs- und Kriegshafen Commando), smještenog na katedralnom trgu. Zgrada je projektirana u C. i K. vojnome građevnom uredu u Zadru 1899. godine u jednostavnim linijama funkcionalne neorenesanse.⁸ Nacrtom je bila predviđena gradnja dvokatnice s naglašenim krovnom vijencem i prizemljem u bunjatu. Zgrada Vojnog zapovjedništva na Trgu sv. Tripuna izvedena je s nekim razlikama, tako da je umjesto lučno svedenih prozorskih otvora prizemlje dobilo ravne prozorske i vratne otvore, a umjesto dva kata, izgrađena su tri s arhitravnim natprozornicama pet prozorskih osiju, a nad prozorskim vijencem dograđen je još jedan kat bez prozorskih klupica, nad kojim se diže jednostavno profiliran krovni vijenac. Vojni funkcionalizam ove zgrade hladnog akademizma uklapa se u vojnu građevnu aktivnost »službenog« neostila, koji je svenazočan od zgrade vojnog zapovjednika u Zadru (1906.)⁹ do Kotora.

Na nacrtu grada Kotora prikazani su odvodni kanali i gradnja novih vrata i pijelazne rešetke uzduž državne ceste na zgadi Gjura Paprenice na zapadnim gradskim vratima nad rijekom Škurdom.¹⁰ Vojni inženjer Julije Malešević projektirao je izgradnju baza, vjerojatno za topove u Kotoru, prosinca 1900. godine. Na teško oštećenom nacrtu vidljiv je potez dijela zidina, ali zbog znatnog oštećenja teško je odrediti položaj.¹¹ Kotor kao važno vojno uporište imao je više vojarni. Tako se među nacrtima čuva nacrt krovišta vojarne Anđel (sv. Mihovila)¹², koji je u ožujku 1901. izradio vojni inženjer Julije Malešević, te

⁶ Obiteljski arhiv Silvana Gandusija u Trstu (dalje OAG). Preslik životopisa čuva se kod Vinicija B. Lupisa u Kućištu, str. 1; Vinicije B. LUPIS, »O sakralnom graditeljstvu Konavala u 19. stoljeću«, *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, sv. I, Dubrovnik, 1998., str. 308–309.

⁷ OAG, Životopis, str. 1.

⁸ Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Zbirka nacrti, aviosnimaka, zemljovida u spremištu Istok, (sumarni inventar izradio Vinicije B. Lupis, IX–27, Projects – Plan lit. J. über ein Festungs- und Kriegshafen Commando – Gebäude in Cattaro, Facade am Domplatz.

⁹ Marija STAGLIČIĆ, *Graditeljstvo u Zadru 1868–1918*, Zagreb, 1988., str. 91–92.

¹⁰ DAD, Zbirka nacrti ..., III – 3, omjer 1 : 2880.

¹¹ DAD, Zbirka nacrti ..., IX – 28, izvorni broj nacrti 1227.

¹² DAD, Zbirka nacrti ..., XXV – 22, Nacrt krovišta vojarne Anđel u Kotoru, Plan – Skizze lit: C ... der Angelo Kaserne in Cattaro, 1 : 288, Cattaro im März 1901.

nacrt vojne zgrade u Kotoru iz iste godine,¹³ uz ulomak nacrtu krovništva vojnog zapovjedništva u Kotoru.¹⁴ Kapucinski samostan u Herceg-Novom služio je kao vojarna te su se 1899. adaptirali nužnici, a nacrt za Vojni građevni ured – odiok Kotor izradio je inženjer Petar Repanić.¹⁵ Vojni građevni ured u Kotoru je uz Kotarski građevni ured u Kotoru obavljao brojne poslove, kao što je uređenje vododerine Pokrivenik potoka u Gjenovičićima, što se ulijeva u more na Oštrom rtu Kamen,¹⁶ te urbanistički zahvat izgradnje vojnoga industrijskog kompleksa u Tivtu 1909. godine.¹⁷ Taj vojni kompleks u Tivtu – snažne vojne baze – najveći je urbanistički zahvat u Boki kotorskoj u XIX. i na početku XX. stoljeća.

Grad Kotor je tijekom XIX. stoljeća preživio brojne pregradnje i dogradnje svoje spomeničke baštine. Tako je zanimljivo pratiti izmjenu spomenika kao što je franjevački samostan sv. Klare, koji dobiva cijeli novi kat. Okružni građevni inženjer Lorenzo Vitelleschi iz Herceg-Novog 22. studenoga 1820. upućuje dopis Okružnom poglavarstvu Kotor u svezi s dogradnjom jednog kata samostanu sv. Klare, koji bi služio za osnovnu školu.¹⁸ Inženjera Vitelleschija bilo je zadužilo Okružno poglavarstvo da pregleda tri podržavljena samostana: sv. Josipa, Gospe od Anđela i sv. Klare, kako bi im se na osnovi izvida namijenila korisna svrha.¹⁹ Francuske su vlasti podržavile samostan Gospe od Anđela i pretvorile ga u vojarnu, a crkvu desakralizirale uklonivši oltare, na što je reagirao kotorski biskup dopisom, opominjući ih zbog nepotrebnosti njihova preuzimanja crkve.²⁰ Nadgledanje gradnje ceste Risan – Krivošije – Hercegovina i isušivanje močvara u Paštrovičićima, Morinju i Kumboru te izgradnja novog lazareta na Lušnici bili su, uz brojna projektiranja, samo dio poslova okružnog inženjera.²¹ Inženjer Vitelleschi brinuo se i o uklanjanju zida kuće broj 60, vlasništvo Joze Lukovića na Gurdiću, koji je prijetio urušavanjem.²² Godine 1911. gradi se tamnica,²³ proširuje vojna cesta između gradskih vrata²⁴ te cesta i most pre-

¹³ DAD, Zbirka nacrti ..., XXV – 23, Nacrt vojne zgrade u Kotoru. Plan – Skizze lit. F. über das Uñe d'iseañ des Backhañsesin Cattaro, 1 : 200, Cattaro im März 1901.

¹⁴ DAD, Zbirka nacrti ..., IX–29, Ulomak nacrtu vojnog zapovjedništva u Kotoru, Project – Plan lit. F. über den Meüban eines Krigshafen – Commando – Gebäude in Cattaro, 1 : 100.

¹⁵ DAD, Zbirka nacrti ..., XXV–4, Nacrt vojarnu u kapucinskom samostanu u Herceg-Novom, Project – Plan lit. B. über die Ameliorirung des Abortes ünd anban einer Senkgrbe in der Kapüciner – Kaserme in Castelnüovo, 5. Junni 1899., 1 : 100, 1 : 50.

¹⁶ DAD, Zbirka nacrti ..., III–16, ing. Hauzinger, Nacrt potoka u Gjenovičićima, Situationsskizze der Wildbäche in der Graction Gjenović der Gemeinde Castelnovo, Cattaro am 5. April 1900, 1 : 5000.

¹⁷ DAD, Nacrt vojarnu u Tivtu, Zbirka nacrti ..., XXV–16, Grupierungsplan ders in Ausban begriffen Lagers in Teodo, 1909., 1 : 1000.

¹⁸ DAD, Okružni građevni ured (OGU), kut. 4, N. 524.

¹⁹ DAD, OGU, kut 4, N 517.

²⁰ DAD, Acta Gallica (dalje AG), kut 146, Inženjerija (Genio), Tit. XXVI, Rub. 1., N 1465.

²¹ DAD, OGU, kut. 4, N 516.

²² DAD, OGU, kut. 4, N 146.

²³ Državni arhiv u Zadru (dalje DAZ), Fond Građevinske sekcije za Dalmaciju, sv. 57, I 157.

²⁴ DAZ, Fond ..., 105 Xc.

ko potoka Šuranja 1905. godine.²⁵ Gradi se 1904. drveni most preko potoka Škurde,²⁶ a 1913. započela je izgradnja Pokrajinske bolnice u Kotoru.²⁷

Godine 1849. na poštanskoj cesti u Sutorini, kraj kuće Katić, sagrađen je novi kameni most, po nacrtu inženjera Francesca Borianija. Njegov je nacrt pregledao inženjer Pozzo 21. listopada 1847. godine.²⁸ Radove su izveli građevni poduzetnici Roko Vuličević i Hijacint Migotti, na osnovi ugovora sklopljenog u Okružnom uredu u Dubrovniku 28. svibnja 1849. Riječ je o tipskom mostu, jednostavnih formi, s profilacijom nad lukom – jedinom dekoracijom. Inženjer Francesco Boriani prije toga je 1844. projektirao po jedan most na Vučijem Ždrijelu na Grudi,²⁹ Vukovoj Glavici³⁰ i Kuparici u Župi dubrovačkoj.³¹

Na velikoj Rijeci kraj Morinja i kraj Risna grade se 1897. i 1899. godine mostovi na obalnoj cesti.³² Okružni građevinski inženjeri vodili su brigu i o unutrašnjem uređenju župnih crkava. Tako se preko ureda nabavljaju crkveni predmeti za nadžupnu crkvu sv. Ivana Krstitelja u Budvi 1835. godine, kada se nabavljaju crkveni predmeti i za župnu crkvu u Pupnatu na otoku Korčuli.³³ U nadležnosti Namjesništva spadalo je planiranje i predlaganje unošenja u javni budžet potrebnih radova. Kod svih radova surađivalo se s Ministarstvom u Beču i slalo mu se izvještaje. U tom smislu odobravalo je osnove, pogodbe za izvedbe, obavljalo isplate, rješavalo zakupnike obveza nakon završetka radova i dodjeljivalo pripomoć za manje popravke. Financiranje je vršeno (ako se radilo o sakralnim građevinama) iz vjerezakonske zaklade, tako da su najčešće i sami mještani morali sudjelovati s određenom svotom, a katkad i crkva. To je vrijeme kada se sukladno austrijskim higijenskim zakonima grade i pregrađuju starije župne crkve manjih dimenzija po Boki, po formuli broja stanovnika i kubikaže zraka potrebnog za boravak ljudi u zatvorenom prostoru. Koliko su materijalne mogućnosti do-

Crkva sv. Mihovila na kotorskom gradskom groblju

²⁵ DAZ, Fond ..., 105 Xc.

²⁶ DAZ, Fond ..., 132 Xc.

²⁷ DAZ, Fond ..., 190, D 60b/1.

²⁸ DAD, OGU, kut. 58, N 597.

²⁹ DAD, Nacrti ..., IX – 71.

³⁰ DAD, Nacrti ..., IX – 74.

³¹ DAD, Nacrti ..., IX – 70.

³² DAZ, Fond ..., 131, Xc.

³³ DAD, OGU, kut. 27, N 333.

puštale, u labuđem pjevu bokeljskoga jedrenjačkog pomorstva grade se privatne kapele i raskošne grobnice. Valja pripomenuti da se početkom XIX. stoljeća formiraju groblja na otvorenom, ograđena zidom uz neku stariju ili novosagrađenu crkvu, i napušta pokapanje unutar crkava i samostana. Grobljanska crkva sv. Mihovila u Škaljarima izgrađena je u neoklasicističkom stilu, poligonalnog tlocrta, s trijemom u obliku grčkog hrama s lanternom u središtu, a najbliža je paralela crkva sv. Justine u Korčuli i neostvoreni projekt svećišta pomoraca u Orebiču. Župna crkva Gospe od Snijega u Škaljarima sagrađena je 1903. godine,³⁴ a svojim oblikom spada u grupu crkava neostilskog oblika, koje su bliske opusu hrvatskog arhitekta Ćirila Ivekovića, tadašnjega glavnog konzervatora za Kraljevinu Dalmaciju. Škaljarska je Crkva oblikom vrlo bliska župnoj crkvi Navještenja Blažene Djevice Marije iz Vrgorca, koja je sagrađena 1913. godine po nacrtu istoga Ćirila Ivekovića.³⁵ On je inače radio manje zahvate na katedrali sv. Trifuna u Kotoru i na župnoj crkvi u Dobroti, a 1897. putuje u Kotor zbog radova na biskupskom dvoru te sljedeće godine u Perast, Dobrotu i Herceg-Novu.³⁶ U Herceg-Novom se gradi crkva sv. Jeronima 1856., u Pokriveniku crkva sv. Nikole 1862., u Rosama crkva Gospe Karmelske 1862., u Donjoj Lastvi crkva sv. Roka 1901., u Đurićima crkva sv. Ane 1914., u Kostanjici crkva sv. Ivana Krstitelja 1874., u Risnu sv. Mihovila Arkandela 1874., u Sutomorama sv. Marije

Zgrada Zapovjedništva utvrde i ratne luke u Kotoru

1895., u Sušanju crkva Rođenja Bl. Djevice Marije 1895. i u Brcama crkva sv. Andrije Apostola 1856. godine.³⁷

Posebno je poglavlje djelovanje vojnih građevnih ureda, podređenih Centralnoj vojnoj direkciji u Zadru, odnosno Ministarstvu u Beču. Poglavito stoga jer se bez privole vojnih vlasti nije moglo doći do bilo koje važnije gradnje u samom gradu Kotoru, sve do 1868. godine i razvojačenja gradova – utvrda. Vojni inženjeri u Kotoru radili su i na civilnim građevinama. Tako je zapovjednik Vojnoga građevnog ureda u Kotoru Amrspers 1823. godine, na zahtjev Prčanjana, izradio trebovnik i troškovnik za potpuni završetak radova na župnoj crkvi Male Gospe.³⁸ Na crkvi je trebao raditi građevinski poduzetnik Andrija Perišić iz Splita, pošto je završio crkvu Pomoćnice kršćana 1864. godine na Mulu i općinsku zgradu s teatrom u Dubrovniku³⁹ u neorenesansnom stilu.

³⁴ *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, Zagreb, 1975., str. 280.

³⁵ Slavica MARKOVIĆ, *Ćiril Metod Iveković arhitekt i konzervator*, Zagreb, 1992., str. 148.

³⁶ ISTA, *nav. dj.*, str. 147, 154.

³⁷ *Opći šematizam ...*, str. 279, 280, 281 i 282.

³⁸ Don Niko LUKOVIĆ, *Bogorodičin hram na Prčanju – Ilustrovani kulturno-historijski prikaz*, Kotor, 1965., str. 25.

³⁹ DAD, *Nacrti ...*, VIII, 41, 42, 43, 45, 46, 47.

Izgradnja cesta, mostova, luka i lučica, sve one infrastrukture potrebne za funkcioniranje države, bila je najpreči zadatak državnim vlastima, kako bi taj najistočniji dio velike države učinile dijelom jednog velikoga civilizacijskog tkiva. Građevne dozvole za privatnu izgradnju izdavala je općina, a za sve ostale gradnje okružni, odnosno kotarski građevni uredi.

Summary

A CONTRIBUTION TO OUR KNOWLEDGE ABOUT THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY ARCHITECTURE IN BOKA KOTORSKA

Boka kotorska, as a part of the Kingdom of Dalmatia, during the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries was a part of the great union of the nations within the Habsburg Empire. The new authorities soon confronted with the problem of the non-existing infrastructure such as roads, bridges, harbours and public buildings near to the military buildings. Therefore, in this period local authorities encouraged various types of buildings. In the State archives in Dubrovnik and Zadar there are several plans and documentations about building of fortresses in Tivat, military headquarters in Kotor, together with some reconstructions of various churches and monasteries. Thus, in this period, beside some Italian architects, in Kotor worked many Croatian architects and engineers. The most prominent one among them was Ćiril Iveković who was the chief conservator in the Kingdom of Dalmatia.